

HET VORSTENSPIEGELGENRE IN OUDHEID EN MIDDELEEUWEN

A.B. Mulder-Bakker

"In dit werk, dat ik Vorstenspiegel heb genoemd, kan Uwe Eminentie steeds op gepaste wijze navorsen, wat als de wezenskenmerken van het gezag en als de grote daden van alle koningen beschouwd kan worden", aldus schreef Godfried van Viterbo rond 1180 aan de jonge Hendrik VI, zoon en troonopvolger van keizer Frederik Barbarossa in het Duitse Rijk.¹ Het is het oudste voorbeeld van een didactisch leerboekje dat de titel *Vorstenspiegel*, in het Latijn *Speculum Regum*, draagt. Ik stel voor dat ik ter kennismaking kort op de inhoud van dit *Speculum* inga, om vervolgens te onderzoeken wat het vorstenspiegelgenre globaal inhoudt, hoe het zich in de loop der eeuwen heeft ontwikkeld en waarom deze boekjes voor ons historici aantrekkelijke bronnen van onderzoek vormen.

De vorstenspiegel van Godfried van Viterbo

Godfried van Viterbo was de hofkapelaan van keizer Frederik Barbarossa, wij zouden hem nu misschien 'particulier secretaris' van de keizer noemen. Met zijn collegae in de hofkapel en kanselarij (tezamen slechts een handjevol mensen) had Godfried de dagelijkse leiding over de hofhouding en het 'bureau' van de keizer. Hij ging er prat op dat hij dag en nacht in de weer was met het lezen van missen en uitspreken van gebeden, het afhandelen van rechtszaken en het opstellen van brieven, het zoeken naar nieuwe logementen voor de keizer en zijn gevolg, om niet te spreken van de vele gezantschappen die hij moest ondernemen en de zorg die hij had voor de opvoeding van de prinsjes. Voortdurend was hij met de keizer op reis of begeleidde hij de keizerin en haar kinderen. In de verloren uurtjes deed hij historisch onderzoek. En als hij toch onder een boom zat te wachten tot een belegering voorbij was, of in een hoekje van het paleis even rust vond, schreef hij alles op. Het maakte dat hij nooit de tijd had een mooi afgerond boek te schrijven, het zorgde er anderszits wel voor dat zijn werk een directe relatie had met de vragen en problemen van de mensen aan het hof. Geconfronteerd met de weetgierigheid van Frederik Barbarossa en de vorsten, probeerde hij zo goed mogelijk op hun interesse in te spelen. Mensen vragen, zou hij later schrijven, wat er vóór de Schepping was, of hoe we ons de maagdelijke geboorte moeten voorstellen. Of ze willen weten hoe Juppiter een god genoemd kon worden. Hij merkte

1 Godfried van Viterbo, *Speculum Regum*, uitgegeven door G. Waitz in de *Monumenta Germaniae historica, Scriptores* 22 (1872) 21-93; er bestaat geen vertaling van. Later vulde Godfried de vorstenspiegel aan met andere verhalen en werkte het geheel uit tot een wereldkroniek, *Pantheon* geheten en, wat het laatste deel betreft, eveneens door Waitz uitgegeven.

dat de adel genoot van 'fabels' en fantastische verhalen, die hij zelf waardeeloos vond of zelfs schadelijk, hij wilde daar nuttige en ware geschiedenissen tegenover stellen.²

Daarom stelde hij zich met zijn *Speculum Regum* twee zaken ten doel: ten eerste wilde hij het geslacht van de Staufen, dat een nieuw koningsgeslacht was zonder een lange staat van dienst -Frederik Barbarossa was de eerste koning uit die familie en kwam bovendien uit Zwaben waar nog nooit een koning vandaan was gekomen- een eerbiedwaardige voorgeschiedenis geven. Daartoe construeerde hij een genealogie van keizers, een *imperiale genus*, die begon bij Juppiter, de eerste koning der Atheners (!) en die via de Trojanen naar Rome en Byzantium liep en vandaar naar Karel de Grote en de Duitse keizers. Alle beroemde koningen uit het verleden waren daarmee in één klap tot voorouders van de Staufen geworden, het waren mannen geworden waarmee de Staufen zich emotioneel verbonden mochten voelen. In de tweede plaats wilde hij van die prominente voorvaderen aangeven, waarin hun macht en aanzien school, wat hun grote daden waren geweest, zodat zijn eigen koning daaruit lering kon trekken. Hij schreef daarom een soort wereldkroniek, beginnend bij Noach na de Zondvloed en doorlopend tot zijn eigen tijd. Bij elke grote koning gaf hij kort aan, wat volgens hem belangrijk was om te onthouden. Voor ons is het interessant op te merken dat hij bijna nooit grote oorlogen noemt of sterke staaltjes van moed en krijgslust, zelfs niet bij de Romeinen die daarom toch bekend stonden. Veel liever vertelt hij hoe een koning vrede sloot, wetten uitvaardigde of de rechtshandhaving ter hand nam. Ook het introduceren van cultuurgooederen vermeldt hij met graagte. Dat mensen het koken uitvonden, of de vestingbouw, de jacht of de landbouw, de eloquentia of de geometrie. Van de eerste grote koning en stamvader van het hele geslacht, de al genoemde Juppiter, schrijft hij:

Van Juppiter stamt het geslacht der koningen,
Van Juppiter dateert het begin van het geschreven recht,
Van Juppiter kregen de filosofen hun eerste beginselen,
Van hem komt de wetenschap van het *trivium* en het *quadrivium*,
Hij gaf de omschrijving van de rechtswetenschap en de kunsten,
Hij onderwees als eerste hoe veldtochten te ondernemen
En installeerde als eerste een ridderschap om het oorlogvoeren te onderwijzen.³

Dat zijn kennelijk de zaken die hij van het koningschap belangrijk vindt. Over feitelijke politieke kwesties spreekt hij niet. Nergens kon de jonge koning in dit boekje lezen hoe hij het bestuur in moest richten, een leger moest leiden of een hofdag moest organiseren. Het 'vak' van koning-zijn wordt niet onderwezen. Naar het oordeel van Godfried moest een koning vooral een filosoof zijn, dat wil zeggen een geletterd man, die op de hoogte was van de literatuur en de geschiedenis, evenals van het politieke denken. Zo'n koning kon leven en werk van vroegere keizers *speculari*, als een verspieder verkennen - Godfried brengt dit woord verspieden kennelijk in verband met *speculum*, spiegel, dat voor de Middeleeuwen wellicht beter te vertalen is met: naslag-

2 Zie de prologen van het *Speculum Regum* en de verschillende stadia van de wereldkroniek uitgegeven door Waitz.

3 Editie Waitz 39, vs.187vv.

werk- en daarop eigen handelen baseren. Was hij van dit soort kennis gespeend dan zou hij altijd aan de leiband van anderen moeten lopen, goede raadgevers niet van slechte kunnen onderscheiden en niet zelf leiding kunnen geven. Godfried gebruikt hiervoor een aardige woordspeling: *errare potius quam regnare videtur*, doelloos rondlopen in plaats van regeren is dat. Tot zover Godfried. Is zijn vorstenspiegel kenmerkend voor het genre?

Het genre vorstenspiegel

Volgens de gangbare moderne definities vormen vorstenspiegels een genre van didactische geschriften, die bedoeld zijn om de vorst advies te geven in zijn (zedelijke) handelen. Vaak wordt dit advies gegeven aan de hand van historische voorbeelden.⁴ Een vorstenspiegel bedoelt een handboek voor de vorst te zijn en dat is in de Middeleeuwen ook, in de tijd dat het genre zijn vorm kreeg, de technische betekenis van *speculum*. Moderne Engelse geleerden spreken daarom liever van 'advice for princes' als aanduiding voor het genre.

Qua inhoud behoort de vorstenspiegel tot het terrein van de politieke theorie. Het is echter geen systematisch opgezette staatsleer of theoretische verhandeling. In de vorstenspiegel richt de theoreticus zich tot de 'leek', bedoelt hij zijn abstracte leer begrijpelijk te maken voor de vorst, die zelf geen theoretische scholing heeft gehad. Daarom kiest hij graag aanschouwelijke voorbeelden en komt dan al gauw in de historie terecht: is niet de geschiedenis de leermeesteres des levens? En horen vorsten niet graag de verhalen over de grote koningen uit hun voorgeslacht, van Karel de Grote (Charlemagne) tot Alexander? Ze kennen die verhalen al uit de lofdichten en de heldenepie. De vorstenspiegel kan daarbij aanknopen en er een stichtelijke draai aan geven. ("Bedenk, o koning, dat die grote Alexander de gifbeker aangereikt kreeg door de man, die hij kort tevoren onheus behandeld had.")

Naar de vorm lijkt de vorstenspiegel daarom vaak op een geschiedwerk of een lofdicht. Godfrieds *Speculum* bijvoorbeeld wordt meestal tot de historiografie gerekend en er is inderdaad geen heldere scheidslijn te trekken tussen het een en het ander. Godfried vulde zijn *Speculum* later aan met andere verhalen, voegde prozastukjes toe en noemde het toen *Liber Universalis*, bestempelde het als wereldkroniek.

Een scherpe afbakening van het genre vorstenspiegel is daarom onmogelijk. Geschiedschrijver en vorstenspiegelenaar hadden beide tot taak "Gods handelen in de geschiedenis en Zijn tekenen recht te verstaan, opdat de

4 Het meest gezaghebbende boek over (middeleeuwse) vorstenspiegels is dat van W. Berges, *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters* (Leipzig 1938); voor de Nieuwe Tijd dat van B. Singer, *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation* (München 1981). Zie verder verschillende artikelen in de recente bundel: H-O. Muehleisen, Th. Stammen, ed., *Politische Tugendlehre und Regierungskunst. Studien zum Fürstenspiegel der Frühen Neuzeit* (Tübingen 1990) en de lemmata 'Fürstenspiegel' van P. Hadot in: *Reallexikon für Antike und Christentum* VIII, 555-632 (Stuttgart 1972); van B. Singer in: *Theologische Realenzyklopädie* XI, 707-711 (Berlijn-New York 1983) en van H-W. Goetz in: *Lexikon des Mittelalters* V, 599-601 (München 1991).

koningen welberaden heersers zouden kunnen zijn.⁵ Overigens hoeft deze onduidelijkheid ons niet te verbazen. Vóór de negentiende eeuw, toen de geschiedschrijving zich losmaakte uit de literatuur en zich tot een eigenstandige wetenschappelijke discipline ontwikkelde, waren er geen vakhistorici die eisen stelden aan hun 'vak'-literatuur. Mensen die iets te vertellen hadden, zochten vormen voor hun geschrift die pasten bij de inhoud. Dat kon nu eens het karakter krijgen van wat wij nú een geschiedverhaal noemen, dan weer een historische roman, een lofdicht of... een vorstenspiegel. Voor hen waren dit geen werken van verschillend kaliber, omdat de geschiedbeoefening nog niet tot een academische professie was geworden met een eigen categorie van geschriften, onderscheiden van andere.

Het is ónze behoefte aan systematiseren die maakt dat we uit dat diffuse geheel één groep van werken afzonderen, die we het predikaat vorstenspiegel opdrukken. Het zijn geschriften die bovengenoemde kenmerken gemeen hebben, maar het zijn niet geschriften die, zoals meestal als kenmerk voor een genre wordt omschreven, op elkaar voortbouwen en naar elkaar terugverwijzen. Werken uit de Oudheid, waarin wij een vorstenspiegelkarakter herkennen, waren niet of nauwelijks van invloed op de Karolingse vorstenspiegel, men kende die werken ook niet, net zo min als men in de twaalfde eeuw de Karolingse spiegels kende. Pas vanaf de twaalfde eeuw is er een doorgaande lijn van op elkaar inwerkende spiegels, hoewel in Renaissancetijd de humanisten weer met de traditie braken en op de Oudheid teruggrepen. Nu voor het eerst werden die klassieke vorstenspiegels algemeen bekend.

Het wordt nu ook begrijpelijk waarom er zo uiteenlopende opinies bestaan over de opkomst en bloeiperioden van het genre. Begint Hadot met een gerust geweten in de grijze Oudheid, met evenveel recht verdedigt Berges de twaalfde eeuw als periode van eerste bloei en Singer de Renaissance. Allen zijn het er evenwel min of meer over eens wat de hoofdkenmerken van het genre zijn en wat karakteristiek is voor de inhoud. Dat is:

De filosofen-koning. Naar het oordeel van Godfried moest een koning eigenlijk een filosoof zijn, een zelfstandig denkend en goed geschoold man, die in staat geacht mocht worden goede raad van slechte te onderscheiden. Is dit een kenmerkende opinie voor een vorstenspiegelschrijver? Zeker is het dat, het blijkt zelfs een kardinaal element te zijn. Steeds weer zien we de auteurs daarop de nadruk leggen.

Vanuit de overtuiging dat mensen bewust kunnen kiezen om het goede dan wel het slechte te doen -dit is een basisovertuiging waar een vorstenspiegelschrijver niet zonder kan- richtten politieke denkers en zedemeesters zich tot de koning en trachtten zij hem over te halen het in hun ogen goede te doen. Ze kwamen dan evenwel nogal eens tot de ontdekking dat de koning het doelwit was van velerlei tegenstrijdige adviezen, soms van goedwillende raadgevers, soms ook van baatzuchtige, slechte, van 'vleiers', die uit waren op eigen gewin of machtswellustelingen. Hoe kon de koning dan goed kiezen? Al in de Griekse Oudheid verdedigde Isocrates daarom de stelling dat de koning

5 K.F. Werner, 'Gott, Herrscher und Historiograph. Der Geschichtsschreiber als Interpret des Wirkens Gottes in der Welt und Ratgeber der Könige' in: E-D. Hehl e.a., ed., *Deus qui mutat tempora. Menschen und Institutionen im Wandel des Mittelalters* (Sigmaringen 1987) 18.

zelf een 'denker' moest zijn, een heerser-filosoof. Hij kon dan goed van kwaad onderscheiden en ook -dat is minstens zo belangrijk- zijn zinnen beheersen en het goede niet alleen denken, maar ook dóen. Alexander de Grote, die Aristoteles als leermeester had gehad, was voor hem het prototype. Diens levensverhaal duikt vervolgens telkens weer, geheel of gedeeltelijk, in vorstenspiegels op.⁶

Nog in de Renaissance is de idee van de filosofen-koning actueel. Als Thomas More en Erasmus discussiëren over de politieke problemen van hun tijd en de ideale staatsvorm zoeken, die aan alle problemen een eind moet maken, als Erasmus bovendien Isocrates' werk leert kennen en opnieuw uitgeeft, voegt More een gefingeerd gesprek aan zijn *Utopia* toe waarin hij voorstelt dat wijze mannen hun diensten aanbieden aan koningen als adviseur. 'Boter aan de galg gesmeerd', vindt zijn gesprekspartner. Alleen koningen die van jongs af opgebracht zijn met goede ideeën en zelf filosoof zijn, zouden oren hebben naar goede adviezen. More brengt daar nog tegen in dat van filosofen gevraagd mag worden dat zij hun theorieën vertalen naar praktijk-voorbeelden, naar een *philosophia civilior*, maar kiest dan toch zelf voor de literaire fictie van zijn *Utopia* om zijn vorstenspiegelachtige ideeën over te brengen.⁷ Vorstenspiegels? Boter aan de galg gesmeerd blijktbaar.

Een christelijke ethiek. Alleen theoretici die idealen koesteren van een rechtvaardig bestuur, van een koning als handhaver van vrede en recht, voldeden de behoefte vorstenspiegelachtige geschriften te schrijven. Godfried is daar wederom een mooi voorbeeld van. Zij gaan daarbij, bewust of niet, uit van christelijke vooronderstellingen: een besef van vrede als een toestand zonder oorlog en geweld -in de Middeleeuwen waren gewelddadige vetes veelal deel van de rechtsorde, een vrede zonder geweld was dus geen vanzelfsprekendheid-, een visie op de mens als een wezen dat bewust kan kiezen tussen goed en kwaad, een koning die je op zijn ethisch handelen aan kunt spreken. Onder het goede wordt dan vanzelfsprekend de *salus publica* verstaan, het algemeen belang en het (christelijke) heil van de onderdanen.

Dit soort ideeën staat haaks op oude Germaanse opvattingen als die van vete en recht, of van het mythische, en dus 'onbeheersbare' *Geblütsheil* van heersersfamilies. In wezen vormen vorstenspiegels daarom een christelijk genre. Ze worden geschreven door hofkapelaans zoals Godfried, door zede-meesters of, in de protestantse wereld, door hofpredikanten. Uit de zestiende en zeventiende eeuw zijn heel wat van dergelijke protestantse spiegels overgeleverd, waarin predikanten hun vorst wijzen op zijn algemene menselijke zwakheid, zijn zondigheid, waarin ze hem manen zijn kruis op zich te nemen, en zijn plicht als overheidsdienaar te betrachten door de religie te beschermen. "Die Sorge um die Religion -durch rechte Besetzung von Kanzel und Katheder, Einrichtung von Schulen, Examinierung und Visitation- ist das vornehmste Stück des Fürstenamts".⁸

6 De in de Middeleeuwen populaire tekst van de *Secreta secretorum*, zie pagina 15, bevatten zo de lessen van (Pseudo-)Aristoteles aan Alexander.

7 E. Surtz en J.H. Hexter, *The complete Works of St. Thomas More*, IV (New Haven-Londen 1965) *Utopia*, 54-102.

8 Singer, *Theol. Realenzyklopaedie*, 709.

Wel zijn er daarnaast ook altijd vorstenspiegels geschreven die meer op de politieke vorming van de vorst mikten. Zij werden geschreven door politieke denkers, theoretici en filosofen. Het onderscheid met politieke tractaten en systematisch opgezette staatsleren is hier niet altijd scherp, zie bijvoorbeeld de *Policraticus* van Johannes van Salisbury. In deze categorie vallen ook *Il Principe* van Macchiavelli en in iets mindere mate Philips van Leidsens *De cura rei publicae*.

Voor al in tijden van grote politieke veranderingen ontstaat behoefte aan zulk soort werken. Vandaar dat de bloeiperioden van het genre vallen in de Karolingse tijd, met de opkomst van het Karolingse keizerschap, in de twaalfde eeuw, met de opkomst van de nationale staten van Engeland en Frankrijk, en aan het begin van de Nieuwe Tijd.

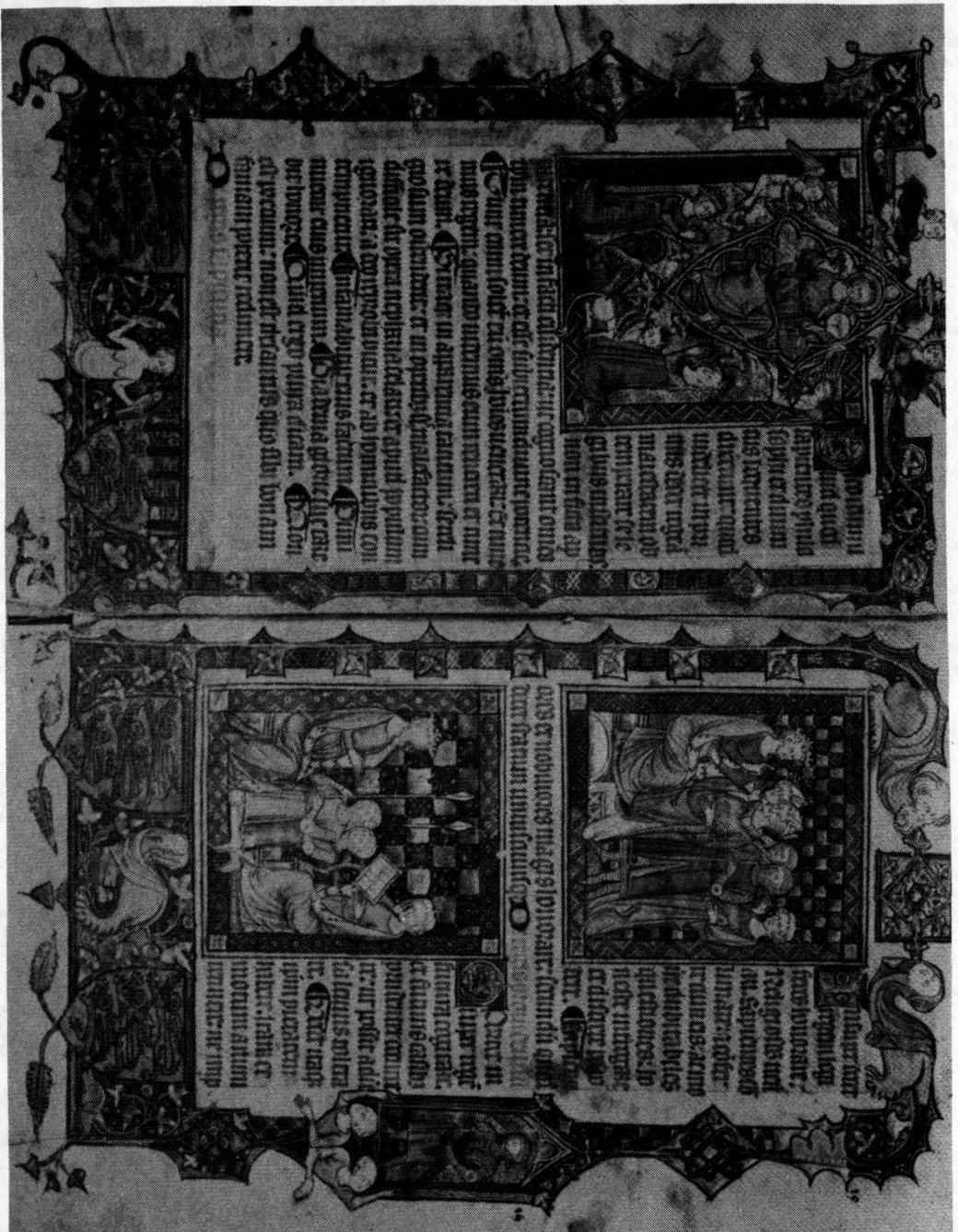
Historia magistra vitae. Godfried drapeerde zijn adviezen rondom een genealogie van het keizergeslacht, zijn werk had het uiterlijk van een wereldkroniek. Hij keerde zich tegen fabels, fictie zonder waarheidsgehalte, en beriep zich op de 'ware' historie-verhalen (hoe legendarisch en onhistorisch ook in onze ogen).

Waar christenen geloven dat God Zijn wil heeft kenbaar gemaakt in de historie, in de geschiedenis van het joodse volk (Oude Testament), het leven van Christus en de apostelen (Nieuwe Testament) en de geschiedenis van de Kerk, ligt het voor de hand dat vorstenspiegelauteurs hun voorbeelden aan de historie ontleen of zelfs hun werken tot verkapte geschiedenissen laten uitgroeien. Een bijkomend voordeel is, dat mensen altijd graag de grote daden van hun voorvaders willen horen, dat boeit hen meer dan abstracte betogen.

Geschiedenis van het genre

Isocrates, de Griek, mag als aartsvader van het genre gelden.⁹ Hoewel Hadot zijn overzicht van vorstenspiegels in de Oudheid in het oude Mesopotamië en Egypte begint, krijgt pas het werk van Isocrates naar vorm en inhoud het karakter van wat wij nu een vorstenspiegel noemen. In zijn *Cyprische Redevoeringen* ontwierp hij het ideaal van de filosofen-koning, die in staat geacht mocht worden nog beter over zijn eigen lusten baas te zijn dan over zijn eigen land. Alexander was, als gezegd, zijn grote voorbeeld. Isocrates was een tijdgenoot van Plato, die zijnerzijds een ontwerp voor een goede staat maakte (*De Republiek*) en zijn ideeën als adviseur van de tyran van Syracuse in praktijk trachtte te brengen. Terwijl Plato een vorst vooral trachtte te vormen door hem veel mathematica bij te brengen, zag Isocrates meer heil in de rhetorica en de kennis der geschiedenis. Dit zou richtinggevend worden in later tijd -vinden wij niet nog dat een kroonprins maar Geschiedenis moet studeren?- en niet weinig bijdragen aan het succes van zijn geschriften. Korte tijd later schreef Xenophon zijn *Cyropaedie*, een historische roman waarin hij de opvoeding en de heldendaden van een koning beschreef. Xenophon

9 Zie Hadot, die een goed overzichtsartikel over de vorstenspiegel in de Oudheid en vroege Middeleeuwen schreef.

De *Secreta secretorum*, de vorstenspiegel die (pseudo-) Aristoteles voor Alexander de Grote schreef. In: V.J. Scattergood ed., *English Court Culture in the Later Middle Ages* (Londen 1983).

mengde Perzische en Griekse elementen dooreen tot een portret van een vorst als generaal, een landman en een jager.

Uit de Romeinse Oudheid kennen we vooral Seneca, die zijn raadgevingen voor Nero op papier zette in *De Clementia* -zonder merkbaar resultaat, als we op de negatieve reputatie van keizer Nero mogen afgaan. Voorts Plinius de Jongere, die lyrisch over 'zijn' keizer Trajanus in lofdichten uitbarstte. Voor hem was Trajanus de *optimus rex*, een begrip dat we in Renaissancetijd veelvuldig terugvinden. Trajanus regeerde het Romeinse Rijk met zo grote gerechtigheid, hij bezat zovele voorbeeldige deugden -medemenselijkheid, vrijgevigheid, clementie, zelfbeheersing, moed- dat Juppiter zich tijdelijk van zijn aardse beslommingen bevrijd mocht achten en zich terug kon trekken op het hemelse (overigens is dit een beeldspraak die Godfried ook kende en in de mond van Alexander legde. Was er wellicht toch meer van de Ouden bekend dan geleerden aannemen?). Trajanus kon zich tot zo'n voortreffelijk bestuurder ontwikkelen, omdat zijn voorganger Nerva, kinderloos gebleven, het meest geniale jongetje uit zijn omgeving als zoon en opvolger had geadopteerd. Dit idee, dat een koning niet automatisch zijn privé-erfgenaam tot troonopvolger van het publieke bestel hoeft te maken, maar de beste uit het land kan kiezen, komt in Humanistenkring weer boven.

Alle genoemde auteurs waren in de Middeleeuwen vrijwel onbekend. We mogen ze daarom niet tot het genre vorstenspiegel rekenen als we daaraan de strikte voorwaarde stellen dat ze op latere teksten hebben ingewerkt. Uiteraard zijn ze evenmin christelijk van signatuur.

Uit de kring rond Karel de Grote stammen de eerste christelijke spiegels.¹⁰ In de nieuwe constellatie van een christelijk imperium, dat nauwe banden had met Rome en de Kerk, moesten geleerden zich wel bezinnen op de grondslagen van het rijk en de aard en functie van het keizerlijk gezag. De verhouding tot de Kerk en de universele claims van de paus (*Donatio Constantini!*) vormde één van de hete hangijzers. Hadden de Merovingse koningen nog krachtens het oude, mythische koningsheil geregeerd -zij waren de *reges criniti*, de koningen met de lange haren, waarin net als bij Simson hun kracht school- Pippijn III fundeerde zijn gezag in God en liet de paus uitspreken dat hij koning diende te zijn in plaats van de onmachtige Merovingen. Na zijn zalving door Bonifatius beschouwde Pippijn zich als de Gezalfde des Heren, de *Christus Domini* en dus representant van God op aarde. De behoefte aan een afbakening van de invloedsferen van Kerk en Staat, van priester en koning kon niet uitblijven.

Smaragdus van St. Mihiel met zijn *Via Regia* is de eerste die hierover nadenkt ($\pm$ 810), Hincmar van Reims, *De ordine Palatii*, de bekendste (eind negende eeuw). Beide zagen het christelijke karakter van het koningschap vooral in de persoonlijke devotie en het vroom gedrag van de koning. Doorgewerkt op latere spiegels hebben deze ideeën nauwelijks.

De eerste grote bloeiperiode, die niet zonder vrucht in later tijd is gebleven, was de Renaissance van de twaalfde eeuw. Godfried van Viterbo

10 Zie H.H. Anton, *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit* (Bonner historische Forschungen 32, 1968) en het aardige artikel van H.M. Klinkenberg, 'Ueber Karolingische Fürstenspiegel' in: M. Kerne, ed., *Ideologie und Herrschaft im Mittelalter* (Darmstadt 1982) 184-207.

hebben we al leren kennen; een man uit de praktijk, van groot belang voor de theorievorming was Johannes van Salisbury. Eigenlijk mogen we zijn *Policraticus* hier niet opnemen, het is met de beste wil geen vorstenspiegel te noemen.¹¹ Het is niet gericht tot een vorst of hooguit tot de aartsbisschop van Canterbury, het is niet historisch of didactisch van opzet al barst het van de historische exempelen en didactisch bruikbare tips. Het heeft nog het meest van een complete staatsleer. Toch kunnen we niet om dit werk heen omdat het via Helinandus van Froidmont en Vincentius van Beauvais doorgevoerd heeft in alle vorstenspiegels uit de late Middeleeuwen en daarna.

Na zijn studie aan de kathedraalscholen van Canterbury en Parijs schreef Johannes, die in zijn dagelijkse leven 'particulier secretaris' van Thomas van Canterbury was en in die functie getuige was van de moord in de kathedraal van Canterbury (1170), een uiterst geleerd werk, zich volgens eigen zeggen basierend op de *Institutio Traiani*. Geleerden twisten er nog steeds over of er inderdaad zoiets als een Institutie van Trajanus in de late Oudheid heeft bestaan of dat Johannes het persoonlijk heeft verzonnen. In elk geval is er nu geen spoor meer van terug te vinden.¹² Uit de laat-antieke traditie pikte Johannes het idee van de staat als een 'lichaam', een organisch geheel op en werkte dat consequent uit. Volgens hem was de staat te vergelijken met een menselijk lichaam, het had een hoofd (de koning), een hart (de senaat), armen en benen (belastinginners, het leger en de boeren). Zoals in een gezond lichaam elk lichaamsdeel zijn vaste plaats en functie heeft en zich daar harmonisch in voegt, zo is ook de staat een geheel van harmonisch samenwerkende onderdelen. Althans als de staat gezond is en hoofd en hart op de juiste plaats zitten. Gezond betekent voor Johannes, als er gerechtigheid heerst en het recht gehandhaafd wordt, als de mensen het goede doen en zich voor het geheel verantwoordelijk voelen. Hij vult hier dus dezelfde soort ideeën in als we ook bij Godfried waarnemen. Het zijn ideeën die we als kenmerkend voor een vorstenspiegel hebben leren kennen. Johannes gaat er vanuit dat mensen, christenen, een vrije wil hebben, in staat zijn een keuze te maken, in staat zijn ook het algemeen belang in het oog te houden en daarnaar te handelen. Essentieel voor hem is dat mensen zich verantwoordelijk weten niet alleen voor het eigen lichaamsdeel maar voor het goed functioneren van het geheel. Hij trekt daar de consequentie uit dat als iemand, met name de vorst, hier niet naar handelt en als een tyran opereert, deze uit het lichaam verwijderd zal worden door de anderen. Johannes is de eerste die het begrip tyrannenmoord hanteert en het als noodzakelijk aanvaardt. In onze Tachtigjarige Oorlog, als de opstandige gewesten Philips II af willen zweren, zullen zij zich onder meer op dit begrip beroepen.

De organologische staatsopvatting bleek een vruchtbaar idee. We komen het keer op keer tegen in latere spiegels en daarbuiten. Het huidige conservatisme, bijvoorbeeld, is wat dit betreft nog steeds schatplichtig aan Johannes van Salisbury. Daarnaast besteedt Johannes ook veel aandacht aan de hove-

11 Meest recente editie met vertaling C.J. Nederman, ed. trans., *John of Salisbury, Policraticus. Of the Frivolities of Courtiers and the Footprints of Philosophers* (Cambridge 1991); zie ook zijn studie: 'A Duty to kill: John of Salisbury's Theory of Tyrannicide' in: *The Review of Politics* 50 (1988) 365-389.

12 Er ligt hier dus wellicht een aardige parallel met de *Utopia* van More.

ling, de vleier, die de koning weet in te palmen. Blijkbaar is dat een groot probleem in de twaalfde eeuw. De *curialis*, de hoveling, de propagandist van de 'hoofse cultuur', welbespraakt, hoffelijk en ridderlijk, komen we in allereerste hande tegen, in het positieve in de ridderroman en de hoofse literatuur, in het negatieve bij vorstenspiegelauteurs als Johannes van Salisbury en Giraldus Cambrensis.¹³

Zijn Johannes en Giraldus twee geleerden met een Angelsaksische achtergrond, ook op het continent, met name in Frankrijk, bezinnen theologen zich op de taak des konings. Gilbert van Doornik schetst het ideaal van een ascetische koning, Vincentius van Beauvais, die betrekkelijk nauwe relaties onderhield met koning Lodewijk de Heilige, schreef *De Eruditione filiorum regalium*; zijn tijd- en ordegenoot Thomas van Aquino *De regimine principum* (allen midden dertiende eeuw).

De meest invloedrijke middeleeuwse vorstenspiegel was vermoedelijk die van Aegidius Romanus, *De Regimine principum* (1277-1279), een werk dat de Aristotelische ethiek met economische en politieke beschouwingen verenigde tot een alomvattend handboek. Het werd in alle mogelijke volkstalen vertaald en bewerkt. Aegidius verwerkte de ideeën van een hoofse koning, literair geschoold, welbespraakt en met een smetteloos verleden. Daarnaast onderwees hij het handwerk van het koningschap: financiën, economie en krijgstechniek. Dit soort zaken zien we hier voor het eerst opduiken. In de periode na hem keerden de auteurs echter weer meer terug naar de moraal en de algemene vorming van de prins in kwestie.

In de Renaissance staat de opvoeding van de prins tot een zedelijk hoogstaand mens centraal. Petrarca, Castigliones *Boek over de hoveling*, Erasmus' *Institutio principis christiani* en de anderen, richten zich vooral hierop.

Die Fürstenspiegel..., *Tractatus ethico-politici*, erinnern den Fürsten auf der Ebene des Moralischen an seine Standespflichten. Sie gehen aus vom Glauben an die Kraft des Exemplum, dem Gedanken, dass ein harmonisches Zusammenleben im Staat weitgehend schon durch die Sittlichkeit des Herrschers gewährleistet sei. Ihr Hauptanliegen ist, *Auctoritas* als Herrschaftsinstrument herauszustellen und diese durch Belehrung über ihre Grundlagen am Fürsten zu stärken.¹⁴

Na alles wat we hiervoor al de revue hebben zien passeren, klinkt dit ons vertrouwd in de oren.

Singer, die het meest uitputtend het genre vorstenspiegel heeft geïnventariseerd, komt tot zo'n vijfhonderd werken in totaal, verreweg de meeste zijn geschreven in de periode van de zestiende tot de achttiende eeuw. In de negentiende eeuw komt er een einde aan de bloei. De opkomst van de constitutionele staatsvorm en de veranderende functie van vorsten in constitutionele monarchieën is hier debet aan. De speelruimte voor de vorst is aan banden gelegd, er is geen behoefte meer aan adviezen op dat terrein.

Met Philips van Leiden, *De cura rei publicae et sorte principantis* (circa 1360), mengde ook een geleerde uit de Noordelijke Nederlanden zich in de

13 Zie de bundel uitgegeven door J. Fleckenstein, ed., *Curialitas. Studien zu Grundfragen der höfisch-ritterlichen Kultur* (Göttingen 1990).

14 Singer, *Theol. Realenzyklopaedie*, 709.

discussie.¹⁵ Philips was een jurist, geschoold in het Romeins recht, in dienst van graaf Willem VI van Holland-Henegouwen. Zoals juristen uit de omgeving van de Engelse en Franse koning romeinsrechtelijke keizer-ideeën benut hadden om de koning te maken tot een *imperator in territorio suo*, een koning met keizerlijk gezag binnen zijn eigen koninkrijk, een koning die de bron was van alle recht en aan wie alle overheidsgezag toebehoorde, zo introduceerde Philips romeinsrechtelijke ideeën in het bestuur van het Hollandse graafschap. Voor Philips ging het staatsbelang boven het individueel belang van onderdanen én vorst. Ook de vorst was voor de wet een privépersoon en moest het algemeen welzijn dienen. De staat is een boven-individueel begrip geworden. Hiermee neemt Philips van Leiden afstand van organologische opvattingen als van Johannes van Salisbury.

Het lijkt niet toevallig dat pas in de late Middeleeuwen Nederlandse auteurs zich mengen in de discussie. Pas wanneer de graafschappen zich hier tot feitelijk zelfstandige landsheerlijke territoria hebben ontwikkeld, is er ruimte voor adviseurs van de graaf als landsheerlijk bestuurder. Het blijft overigens een klein groepje. Berges noemt in zijn vrijwel uitputtende studie Jean d'Anneux in Henegouwen onder Willem III (1320-30), Johannes Caligatore in Brabant (1358, handschrift verdwenen) en Philips van Leiden. Tilmans wees op een drietal vroeg-renaissancistische vorstenspiegels: het beroemde *Institutio principis christiani* van Erasmus (1515) en twee onbekendere, Cornelius Aurelius, *Opus Palmarium* (1520) en Gerardus Geldenhouwer, *De Officio Christiani principis* uit 1541, waaraan eerder al Mout een studie had gewijd.¹⁶ Nijsten tenslotte noemt enkele vorstenspiegelachtige geschriften bestemd voor de hertog van Gelre. Zo schreef de kartuizer monnik Dionysius van Rijkel *De vita et regimine principum* (± 1460?) en Theodericus van Nijmegen een *Dialogus super iure ducatus Gelrie*, een "morele en politieke oproep tot vrede uit 1509".¹⁷ Naar andere Nederlandse vorstenspiegels moet het moderne onderzoek nog op gang komen.

Modern onderzoek

Wat maakt deze didactische werkjes van doorgaans middelmatige kwaliteit nu interessant voor historici? Mensen die op zoek zijn naar grote denkers en hoge gedachtenvluchten, zullen hier weinig van hun gading vinden. Onderzoekers van de politieke theorie, maar ook van de (traditionele) cultuurgeschiedenis laten de spiegels doorgaans dan ook links liggen. Alleen de werken op de grens van spiegel en theorie, zoals de *Policraticus* van Johannes Van Salisbury of Macchiavelli's *Il Principe* mogen zich in een belangstelling van

15 Zie P.H.D. Leupen, *Filips van Leiden. Een onderzoek naar ontstaan, vorm en inhoud van zijn traktaat 'De cura reipublica et sorte principantis'* (Amsterdam 1975).

16 C.P.H.M. Tilmans, 'Renaissance-vorstenspiegels in de Nederlanden: dankzij of ondanks maecenaat?' in: *Theoretische Geschiedenis* 16 (1989) 421-433 en M.E.H.N. Mout, 'De humanist Gerard Geldenhouwer als raadgever van vorsten' in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsigle, ed., *De Nederlanden in de late Middeleeuwen* (Utrecht 1987) 142-157.

17 G.J.M. Nijsten, *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)* (Kampen 1992) wijdt een hoofdstuk aan 'De ideale vorst' (75-109) waarin hij aandacht besteedt aan vorstenspiegels (hier met name 84-85).

die kant verheugen. Daar is overigens niets op tegen en er valt ook voor aankomende generaties van historici nog veel werk te verzetten. Er is echter ook andersoortig onderzoek mogelijk, waarvoor ik hier bij wijze van slotopmerking een lans wil breken. Mentaliteitshistorici, zij die zich bezig houden met de *ouillage mental* van gewone mensen en van grotere groepen gaan ten onrechte aan dit genre voorbij. Hetzelfde geldt voor hen die zich met hofcultuur occuperen. De vorstenspiegels mogen gericht zijn tot vorsten -sociaal gezien een uitzonderlijke categorie; als we bedenken dat daarin ook de hele hofhouding en de mensen die aan het hof verschijnen is begrepen, wordt dit overigens al minder uitzonderlijk-, intellectueel en cultureel gezien zijn de vorsten doorgaans exponent van een veel grotere groep: de werkjes zijn dan ook voor veel meer te gebruiken. Denkpatronen en de voorstellingswereld van grotere groepen mensen op het politiek-ethische gebied, het leven aan het hof, de rol van de vorst en zijn adel, visies op de (lessen van de) bijbelse historie en de geschiedenis, het gebruik van didactische methoden, van alles valt hier te onderzoeken. Ik vond het ontroerend te zien hoe Godfried probeert de aandacht van de jonge koning te trekken en deze vast te houden door prikkelende opmerkingen en *nota bene's* in de marge -zoals nog in middelbare schoolboekjes- door variatie in de vorm, afwisselend proza en verzen, het inlassen van anecdotes, het aanknopen bij geliefde lectuur.

Het laatste decennium staat, althans in de geschiedbeoefening der Middeleeuwen, het bestuderen van de hofcultuur in de belangstelling. Mooie boeken als *Höfische Kultur* van Joachim Bumke en *Het Woord van Eer* van Frits van Oostrom getuigen daarvan.¹⁸ Het zijn vooral literatuurhistorici (zoals zij beiden) die zich hiermee bezig houden. Zij zoeken hun bronnen vanzelfsprekend in de fictionele literatuur, al gaat iemand als Van Oostrom niet geheel aan de geschiedschrijving rond het Hollandse hof voorbij. Ook zoeken zij het, geïnspireerd door Norbert Elias, in de etiquetteboekjes. De vorstenspiegel hebben zij, voorzover ik kan zien, tot nu toe nauwelijks ontdekt, terwijl daar juist voor de historische praktijk en de normen en waarden die daar golden heel wat materiaal te vinden is. Laten historici zich daar dan over ontfemen en er even mooie boeken over schrijven als de literatuurhistorici hebben gedaan.

18 J. Bumke, *Höfische Kultur. Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter* (München 1986) en F.P. van Oostrom, *Het Woord van Eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987).